

**Snježana
Kordić**

FILOZOFIJA JEZIKA I PRAGMATIKA

Asistentica-istraživač je na studiju Jugoslavistike Pedagoškog fakulteta u Osijeku. Apsolvent je i poslijediplomskog studija LINGVISTIKE Filozofskog fakulteta u Zagrebu. O bibliografiji autoričnih znanstvenih radova čitatelji "Revije" mogu se informirati iz bilježaka što prate prikaz Pupovčeve knjige.

J. M.

Assistant lecturer at the Department for Yugoslavian studies at the Pedagogical Faculty in Osijek.

Milorad Pupovac

JEZIK I DJELOVANJE*

Biblioteka časopisa "Pitanja", Zagreb 1990, 197 str.

¹ Premda je filozofija jezika jedna od centralnih disciplina filozofije XX. stoljeća, a pragmatički pristup, kojim je dio filozofa prilazio pitanjima jezika, novina koja se primjetno širi u lingvistici zadnja tri desetljeća, razmjerno se malo kod nas znanstvenih radova bavi osvjetljavanjem filozofije jezika i pragmatike. Tim je dragocjenija pojava knjige **Jezič i djelovanje** Milorada Pupovca koja kritički opisuje "pragmatičko-jezični okret suvremene filozofije" i upozorava na eksplanatornu moć i slabosti datih filozofskih izvora, što navode u ocjenama ove knjige recenzenti Žarko Puhovski i Dubravko Škiljan. Ovom svojom proširenom doktorskom disertacijom Milorad Pupovac se uključuje u krug, kod nas rijetkih, pregalaca zaokupljenih filozofijom jezika kojom se bave radovi Nenada Miščevića i Danila Pejovića te razmišljanja u **Glosaru** Vladimira Anića inspirirana filozofijom Wittgensteina. Filozofiji jezika i lingvistici zajedničko je istraživanje jezične djelatnosti, s tom razlikom što je u lingvistici naglasak na formalnim elementima jezika, a u filozofiji jezika na vezi jezika i smisla, odnosno između smisla i misli, tj. na pitanjima kako se misao otjelovljuje u jeziku, kakva je gnoseološka uloga jezika, što možemo doznati iz strukture jezika o čovjeku kao misaonom biću. Pritom su filozofija jezika i lingvistika nužno upućene jedna na drugu. Tako jedan od najutjecajnijih lingvista XX. stoljeća Noam Chomsky svoj lingvistički interes za jezik obrazlaže filozofskim, govoreći da se struktura ljudskog uma, ljudske inteligencije može upoznati pomoću jezika kao "zrcala uma", jer je jezik, za razliku od apstraktne misli, pristupačan izravnom ispitivanju. Taj odnos jezika i misli zaokupljao je od najranijih vremena filozofe koji su tada ujedno bili i "lingvisti", jer je i sama "lingvistika" bila dio filozofije. Heraklit je isticao identičnost stvari i riječi, svijeta i jezika, razuma u cjelini s cjelinom jezične strukture. Suprotno gledište o neidentičnosti riječi i stvari, jezika i svijeta, govora i uma zastupali su sofisti koji su uočili moć govora da ono što jest predstavi kao da nije i obrnuto - ono što nije kao da jest.

* Utekst je ugrađen i dio referata **Conversational implicature**, kojeg je autorica prezentirala na međunarodnom seminaru **Pragmatics in Conversation** (Dubrovnik 24. VI - 6. VII 1990).

¹ Ovaj prikaz je autorica pročitala u emisiji "Bibliovizor" III. programa Hrvatskog radija Studija Zagreb u kolovozu 1990.

Upravo je ova mogućnost da iskaže laž bitna odlika ljudskog jezika, laž kao presudni motor pokretač hoda ljudske civilizacije. I Aristotel zapaža dvojstvo između jezične i logične forme iskaza. Tako se npr. relativno često mogu naći slučajevi da na gramatičkom planu posljedica dolazi prije uzroka, što nije moguće u prirodnoj i misaonoj, logičnoj uzročnosti. Dijalog filozofa i lingvista, s većim ili manjim intenzitetom, nastavlja se sve do naših dana.

U ovoj, s interesom očekivanoj, trećoj objelodanjenoj knjizi Milorada Pupovca, autor se usredotočuje na ispreplitanja filozofije i lingvistike u XX. stoljeću. Pritom je područje svog interesa suzio na one filozofske i lingvističke teorije koje jezik promatraju kao djelovanje. Upravo takve su suvremene jezične teorije koje, sukladno s raširenim pristupanjem čovjeku kao djelatnom biću, pristupaju i jeziku kao vidu ljudske djelatnosti. Smatrajući da je još u XIX. stoljeću njemački lingvist i filozof Wilhelm von Humboldt izgradio relevantnu jezičnu teoriju koja eksplicira odnos između jezika i djelatnosti, Milorad Pupovac na početku svoje knjige prikazuje Humboldtovu teoriju i njenu povezanost sa suvremenim teorijama o jeziku. Upitamo li se što to danas čini Humboldta aktualnim i pogledamo li njegovu teoriju, vidjet ćemo kako u njoj govori da jezik kombinacijama ograničenog broja svojih jedinica proizvodi neograničen broj iskaza, da su jezik i mišljenje jedinstveni te da se jezik može promatrati kao okvir mišljenja, da jezik odražava duh nacije, što je kasnije različito interpretirano, a shvaćanjem da je jezik djelatnost - "rad duha" i da jezik posreduje cjelinu čovjekova bića i njegova svijeta, Humboldt je nagovijestio fokus interesa kasnijih generacija znanstvenika. Isticanje djelatne prirode jezika utjecalo je, kako navodi Milorad Pupovac, i na strukturalizam, dominantan u lingvistici prve polovine XX. stoljeća, i na generativizam, dominantan u lingvistici od sredine XX. stoljeća, a nezaobilazno je u pragmatičkoj struji lingvistike zadnjih desetljeća. Pragmatici koja je ne samo lingvistička, već i filozofska disciplina, pripadaju četiri dijela knjige:

- *prvi* dio prikazuje najznačajnije predstavnike među filozofima i lingvistima;
- *drugi* dio ukazuje na probleme koje pragmatika tematizira; u
- *trećem* dijelu autor teoriju provjerava kroz empirijsko istraživanje, a u
- *četvrtom* dijelu rezimira prethodno izloženo.

Potražimo li odgovor na pitanje koje su to osnovne karakteristike pragmatičkog pristupa proučavanju jezika u lingvistici i kakva je njegova veza s filozofijom jezika, naći ćemo da, za razliku od strukturalne i generativne lingvistike koje su iz dihotomija jezik/govor i jezično znanje/upotreba jezika proučavale apstraktnije članove, dakle, jezik i jezično znanje, pragmatika proučava individualne osobine upotrebe jezika zajedno s kontekstom govorne situacije u kojoj čovjek koristi jezik s određenom namjerom kao instrument djelovanja. Znači, bit pragmatičkog pristupa jeziku je istraživanje upotrebe, konteksta, namjere i djelovanja jezikom. A uloga filozofa jezika u pragmatici je da su oni razvili teorije o jezičnom djelovanju pa se za pragmatiku može reći da je nastala na tradiciji američkog filozofskog pragmatizma Peircea i Morrisa, zatim na tradiciji "bečkog filozofskog kruga" logičara empirista Carnapa i Wittgensteina, i, konačno, u novijoj analitičkoj filozofiji među filozofima običnog jezika kao što su kasni Wittgenstein, Austin, Searle i Grice.

Pregledno nas vodeći kroz prvi dio svoje knjige, Milorad Pupovac prikazuje sve značajnije predstavnike teorije jezičnog djelovanja od kojih ćemo spomenuti samo

neke i o njima proizvoljno izdvojiti fragmente iz cjelovite slike koju nam pruža autor. Američkog filozofa pragmatizma Peircea smatraju osnivačem semiologije kao nauke o znakovima koje je podijelio na: **ikoničke** kod kojih postoji sličnost između označitelja i označenog kakva je npr. kod prometnog znaka "radovi na cesti"; na **indeksičke** kod kojih postoji povezanost između označitelja i označenog pa je tako dim indeks vatre; te na **simboličke** kod kojih je konvencionalna i arbitrarna povezanost označitelja i označenog, kakav je slučaj kod jezičnih znakova. Peirce je postavio temelje podjeli semiologije na discipline: semantiku, sintaksu i pragmatiku, koju je proveo njegov učenik Morris. U toj podjeli semantika obuhvaća odnos između znaka i označenog fenomena, sintaksa obuhvaća odnos između znakova, a pragmatika odnos između znaka i čovjeka koji upotrebljava znak. Morris ističe da je pojam znaka fundamentalan za nauke o čovjeku, baš kao što je pojam atoma za fiziku ili pojam stanice za biologiju. Naglašavanjem važnosti pravila upotrebe jezika Morris naglašava pragmatiku koju Carnap, pod njegovim utjecajem, proglašava bazom istraživanja jezika. Wittgenstein, također, govori o pravilima, no kod njega su to pravila "jezičnih igara", kako on naziva živi, svakodnevni jezik. Upravo takav jezik privlači njegovu pažnju, jer kaže: "Jezik predstavlja labirint puteva. Dodeš sa jedne strane i možeš da se snađeš; dodeš sa neke druge strane do istog mjesta i više se ne snalaziš." Prava priroda jezika se može spoznati u njegovom praktičkom aspektu, što znači u djelatnoj upotrebi svakodnevnog jezika. Tek u upotrebi znakovi oživljavaju i dobivaju svoje značenje. U toj upotrebi Wittgenstein uočava višestrukost jezičnih funkcija, uočava da se jezikom ne prenose samo informacije i stavovi, već da njime vršimo utjecaj jedni na druge, koordiniramo radnje i o njima se sporazumijevamo. Praktički aspekt jezika, njegova upotreba, čini suštinu teorije Austina, koji proučava kako čovjek pomoću jezika izvodi radnju kao kad kaže npr. "Proglašavam 22. ljetne olimpijske igre otvorenim." Ovim govornim aktom, pomicanjem usana i stvaranjem određenih zvučnih valova, u određenim okolnostima, pokreće se veliki broj sportskih i drugih događanja. Navedeni govorni akt strukturiran je prema određenim pravilima kojima podliježu i drugi aktovi ovog tipa pa tako najčešće započinju glagolom u 1. licu jednine indikativnog prezenta aktiva kao u primjerima "Otvaram...", "Prihvaćam...", "Uzimam...". "Kladim se...", a nastavljaju se izricanjem objekta. Nazivajući takve govorne akte performativima, Austin ističe njihovu djelatnost u postizanju rezultata. Pritom je važna uloga konvencije, tj. jasnih i stabilnih pravila koja reguliraju jezično djelovanje. Ako se govornik ne pridržava konvencija koje određuju posljedice što ih sa sobom povlači govorni akt npr. "Obećajem da ću to uraditi", tada performativ neće imati uspjeh. Nadalje Austin svaki govorni akt razlaže na lokuciju, ilokuciju i perlokuciju, tj. na značenje, snagu i učinak. Grice uočava da se značenje jednog govornog akta ne mora uopće podudarati sa snagom tog istog akta, kao u primjeru "Možete li otvoriti prozor?" gdje je značenje pitanje, a snaga naređenje. I slušalac kojem je upućeno ovo pitanje u odgovarajućem kontekstu neće na njega jednostavno odgovoriti riječima "Mogu otvoriti prozor", već će se ponašati kao da je dobio naređenje da otvori prozor. Nastojeći dati odgovor na pitanje kako slušatelj prepoznaje taj preneseni sadržaj, "snagu" iskaza, i postupa kao da mu je rečeno ono što mu doslovnim sadržajem iskaza nije rečeno, Grice polazi od postavke da je razgovor kooperativna i racionalna djelatnost rukovodena određenom namjerom. Da bi prepoznao da li je namjera govornika prisutna u doslovnom sadržaju iskaza ili u nekom prenesenom, impliciranom značenju, slušalac se rukovodi racionalnim zaključivanjem. Govoreći o ovakvoj ulozi slušaoca, Grice mu, poput

Bahtina, daje jednaku važnost kao i govorniku u konstruiranju značenja iskaza. No, mogućnost nesporazuma između govornika i slušatelja pritom ostaje otvorena, jer, kako Grice kaže: "Informacija se, poput novca, često daje, a da se ne zna kako će je onaj koji prima, upotrijebiti." Uvjeti da bi se izbjegao nesporazum, tj. osigurala uspješna komunikacija su, prema Habermasu: istinitost izjave, ispravnost norme i iskrenost namjere govornika. Komunikacijsko djelovanje, kojemu je cilj sporazumijevanje, Habermas smatra fundamentalnim oblikom socijalnog djelovanja, važnom formom integracije društva.

Informativnost i sistematičnost u pristupu materiji svojstva su i drugog dijela knjige Milorada Pupovca u kojem nam prikazuje osnovne teme teorija o jezičnom djelovanju: deikse, konverzacijske implikature, presupozicije, govorne akte i argumentaciju. Deikse, kakve su npr. zamjenice "ti", "ovaj", "tamo", uspostavljaju vezu između jezičnog znaka i konteksta dajući podatke o licu, vremenu, prostoru, diskursu i socijalnim odnosima. Konverzacijske implikature, kojima je prvi poklonio pažnju Grice, rezultat su, kako Pupovac navodi, "mogućnost(i) da se u jeziku iskaže nešto drugo od onog što se (...) na površinskoj razini iskazuje, a što je određeno namjerom govornika i što se može rekonstruirati na osnovi konteksta situacije i principa konverzacije". (122) Ako je iskaz "Sjajno izgledaš" upotrijebljen u ironijskom značenju, što možemo saznati iz konteksta situacije, tada on više nema doslovno značenje, već je primjer konverzacijske implikature. Presupozicije nam autor određuje kao izraz povezanosti kazanog s onim što nije kazano "a što podjednako omogućava i kazivanje i razumijevanje kazanog." (129) Za razliku od implikatura, presupozicije su čitljive iz samih jezičnih karakteristika iskaza, kao u primjeru "I ti si došla" gdje ovo "i" presuponira da su stigli još neki. Govorni akti koje Austin smatra osnovnim elementima značenja, povezuju u sebi jezik, djelovanje i učinak, što ilustriraju npr. iskazi sa "Obavještavam vas...", "Zapovijedam da...", "Savjetujem vam...". Argumentaciju je još Kvintilijan odredio kao racionalan postupak podupiranja izjava koje su nesigurne, izjavama koje su sigurne. O njoj Milorad Pupovac piše opsežnije u svojoj prethodnoj, netom objavljenoj knjizi **Politička komunikacija**. Da bi empirijski pokazao važnost konteksta, namjere i konvencija u svakodnevnom jeziku, autor nam navodi da "ovisi o kontekstu da li će iskaz **Pojest ću te!** imati značenje "A se obraća B i kazuje mu da će ga pojesti kao pitu" ili značenje "A se obraća B i kazuje mu da joj se silno dopada i da ga želi strasno izljubiti". Ukoliko znamo da je ovaj iskaz izgovorila osoba sklona ljudožderstvu, recimo pripadnik nekog plemena ljudoždera, tad ćemo znati i značenje ovog iskaza, odnosno njegovu ilokucijsku snagu. Ali, ne sasvim precizno, jer ako je to iskaz nekog ljudoždera, mi bez dodatnih obilježja konteksta situacije ne možemo znati da li on doista na taj način iskazuje svoju namjeru da nekog pojede ili je to možda za njega samo zgodan način zbijanja šale s nekim tko je nasmrt preplašen, a koji ne zna da se ovaj već dobro najeo. Znamo li pak da je taj iskaz izgovorila psihički stabilna plavokosa Njemica, s namjerom da iskaže svoja nježna i strasna osjećanja svom tanoputom prijatelju Turčinu, bit će nam jasno da njegova sudbina ne završava u loncu, već u naručju njegove prijateljice. Tko kome iskazuje kakvu nježnost, dakako, mi ovdje ne možemo znati, jer su upotreba zamjenice i morfološka svojstva glagola takva da se posredstvom njih iskazuje kontekst (bilo jezični bilo izvan jezični), odnosno da oni upućuju na kontekst." (156-7)

Zakruživši iscrpan pregled predstavnika i tema pragmatičkog pristupa jeziku, Milorad Pupovac u trećem dijelu knjige provodi izuzetno zanimljivu empirijsku

analizu u kojoj mu je pažnja usmjerena na jezično djelovanje u obrazovanju, javnom informiranju i politici. Nije slučajna ni odabir glagola u naslovu "Podučavati, informirati i vladati" kojim autor upućuje na uzajamnu povezanost između ova tri osnovna sektora javnog jezičnog djelovanja. Tekstovi koje analizira su: prikaz jednih ljevičarskih i jednih desničarskih zapadnoberlinskih novina povodom istog događaja, posjete Reagana Zapadnom Berlinu, te jedan govor Slobodana Miloševića. U kraćem rezimeu autor nam predočava koncepciju integralne teorije jezičnog djelovanja i time nas dovodi do kraja četvrtog dijela ove knjige.

Jasnoća izraza, zanimljiv empirijski materijal te, nadalje, egzaktni znanstveni pristup karakteristike su ove posljednje objavljene knjige Milorada Pupovca, autora koji svojim dosadašnjim radom mnogo obećava. Knjiga **Jezik i djelovanje** pruža nam jedinstvenu priliku da se cjelovito upoznamo s novim tokovima filozofije jezika i pragmatike. U njoj dobivamo uvid u suvremena svjetska kretanja u lingvistici što nam otvara nove horizonte i perspektive u poimanju jezika.